

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний вищий навчальний заклад
„Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди”

БОНДАРЕНКО ГАЛИНА ВАСИЛІВНА

УДК 37 (09) (477)

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК РЕАЛЬНИХ УЧИЛИЩ
В УКРАЇНІ (1872–1917 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Переяслав–Хмельницький – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
ПОБІРЧЕНКО Наталія Семенівна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
ректор університету

Офіційні опоненти : доктор педагогічних наук, професор
БЕРЕЗІВСЬКА Лариса Дмитрівна,
Інститут педагогіки НАПН України,
головний науковий співробітник
лабораторії історії педагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент
БЄЛАН Ганна Валеріївна,
Херсонський державний університет
доцент кафедри педагогіки та психології

Захист відбудеться «   » _____ 20__ р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 27.053.03 у ДВНЗ „Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”, за адресою: 08401, Київська обл., м. Переяслав–Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, зал В.О.Сухомлинського

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ „Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” (08401, Київська обл., м. Переяслав–Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30)

Автореферат розісланий «   » _____ 20__ р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Г. М. Черненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сьогодні, коли в Україні, відбувається активний процес соціально-економічних реформ, особливо важливим стає створення такої системи освіти, яка могла б сформувати фахівця, здатного задовольнити потреби суспільства і виробництва в умовах ринкової економіки. Тому цілком виправданими є пошуки типу середнього навчального закладу, який забезпечував би всебічний розвиток учнів, давав глибокі знання, виробляв життєво необхідні навички, формував гнучкий інтелект.

У цьому контексті актуальним є звернення до історичного досвіду діяльності реальних училищ (1872–1917 рр.), які пройшли складний шлях становлення та розвитку, вибудовувалися з конкретними умовами розвитку держави. Їх виникнення було викликано бурхливими трансформаціями у промисловості в другій половині XIX ст., яка потребувала не просто елементарно грамотних працівників, а спеціалістів у різних галузях життєдіяльності суспільства.

Традиційна гімназія, яка на той час була основним середнім загальноосвітнім навчальним закладом, своїми головними предметами мала стародавні мови, давала випускникам загальну гуманітарну освіту теоретичного характеру та готувала до вступу в університети. Поряд з цим реальні училища давали загальну освіту практичного спрямування, тобто безпосередньо готували учнів до конкретної виробничої діяльності та відкривали можливість вступу до вищих технічних навчальних закладів.

Особливості діяльності та розвитку реальних училищ, зміст і форми організації навчання у них були предметом дослідження відомих педагогів: П.Каптерєва, О.Летнікова, В.Стоюніна, Д.Тихомирова, К.Ушинського, В.Чарнолуського, В.Шродера та ін. Їхні праці сьогодні викликають інтерес завдяки особливому баченню проблеми очевидцями і учасниками подій, їх оцінкою діяльності навчальних закладів, у яких перевага надавалася вивченню природничих наук та нових іноземних мов.

У радянський період проблемі реальної освіти приділялося мало уваги. З-поміж дослідників можна назвати лише Ш.Ганеліна, Є.Дніпрова, С.Єгорова, Є.Мединського, О.Піскунова, В.Смірнова, які переважно торкалися діяльності реальних училищ опосередковано та з позицій марксистсько-ленінського світогляду.

Починаючи з 90-х років XX ст. дослідники звертаються до історії розвитку освіти в Україні, об'єктивно аналізують становище національної освіти в минулому. З'являється низка досліджень з реформування середньої освіти (Л.Березівська), державно-громадського управління середніми навчальними закладами (Л.Гаєвська), питань національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (Н.Побірченко), історії українського шкільництва (О.Сухомлинська).

Однак становлення і розвиток реальних училищ як важливої ланки загальної системи освіти, особливості їхнього функціонування не були предметом окремого системного вивчення, що зумовило вибір теми дисертації – **«Становлення і розвиток реальних училищ в Україні (1872–1917 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (державний реєстраційний номер № 0111U009198) та основних напрямів і завдань фундаментального та прикладного досліджень за рахунок видатків загального фонду державного бюджету, в яких автор брала участь: «Педагогічне краєзнавство Черкащини у підготовці майбутніх учителів», 2005–2007 рр. (державний реєстраційний номер № 0104U010897), «Інтегративна технологія використання педагогічного краєзнавства у дисциплінах гуманітарного циклу як складова підготовки майбутнього вчителя», 2008–2009 рр. (державний реєстраційний номер № 0107U012395), які розроблялися на базі Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування (Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України та Національній академії педагогічних наук України) при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 7 від 13.01.2003 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 1 від 28.01.2003 р.).

Мета дослідження – розкрити процес становлення і розвитку реальних училищ у контексті освітніх реформ в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Відповідно до теми та мети дослідження визначено такі **задачі**:

- 1) з'ясувати стан досліджуваності проблеми становлення і розвитку реальних училищ в Україні (1872–1917 рр.);
- 2) виявити передумови виникнення реальних училищ;
- 3) визначити причини, що обумовили становлення і розвиток реальних училищ;
- 4) обґрунтувати етапи розвитку реальних училищ у контексті освітніх реформ другої половини XIX – початку XX ст.

Об'єкт дослідження – процес розвитку середньої освіти у другій половині XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – особливості становлення і розвитку реальних училищ в Україні (1872–1917 рр.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1872 по 1917 роки. Визначення вихідної хронологічної межі – 1872 рік – прийняття в Російській імперії «Статуту реальних училищ». Верхня межа – 1917 рік, що пов'язано з жовтневим переворотом, коли реальні училища були ліквідовані й більше їх діяльність не відновилася.

Територіальні межі дослідження охоплюють частину земель України, так звану Наддніпрянщину, що входила у XIX – початку XX ст. до складу Російської імперії (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська (без Криму) губернії). У роботі не

проаналізовано становлення і розвиток реальних училищ на території західноукраїнських земель, оскільки там ці процеси мали свої відмінності, що потребують окремого дослідження.

На різних етапах дослідження використовувалися такі **методи**:

– *історико-системний та ретроспективний аналіз* дозволив вивчити маловідомі джерела, матеріали дослідження та процесуально-змістові складові реформування шкільної освіти;

– *історико-генетичний* – дав змогу здійснити аналіз змін і перетворень в реальній освіті досліджуваного періоду;

– *метод аналізу і синтезу* допоміг упорядкувати сукупність термінів та інших понять в історії педагогіки;

– *історико-структурний та конструктивно-генетичний методи* дали змогу розробити структуру дисертації та встановити етапи становлення та розвитку реальних училищ;

– *конкретно-історичний* – допоміг висвітлити виявлені чинники з історії розвитку реальних училищ, проаналізувати організаційно-правові основи цього процесу.

Джерельна база дослідження. Основою для написання дисертації стали документи та матеріали Центрального державного історичного архіву м. Києва (фонди: № 707 «Управління Київського учбового округу»; № 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора»), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Державного архіву Черкаської області (фонди: № 6 «Черкаська повітова земська управа, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії»; № 8 «Об'єднаний фонд. Черкаська міська дума і підпорядкована їй управа, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії»; № 119 «Ловицьке реальне училище Київського учбового округу Міністерства народної освіти, м. Лович Варшавської губернії 1910–1920 рр.»; № 120 «Інспектор народних училищ 3-го району Київської губернії Міністерства народної освіти, м. Черкаси Київської губернії»), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О.Сухомлинського, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького; опубліковані й неопубліковані матеріали, що регулювали процеси становлення і розвитку реальних училищ у другій половині XIX – на початку XX ст.; звіти міністра народної освіти, циркуляри, закони, рескрипти, царські укази, постанови, розпорядження Міністерства народної освіти та інших державних структур; матеріали періодичних видань: «Былое» (1907, 1918), «Воспитание» (1860–1861), «Вестник воспитания» (1901, 1903), «Вестник Европы» (1916), «Журнал Министерства народного просвещения» (1860–1863, 1865, 1867–1872, 1874–1879, 1883, 1887–1888, 1894–1896, 1898, 1901–1902, 1905, 1907, 1914–1917), «Исторический архив» (1958), «Исторический вестник» (1911), «Морской сборник» (1860), «Педагогика» (1995–1996, 2000), «Русская школа» (1899–1901, 1915), «Русский педагогический вестник» (1860), «Санкт-Петербургские ведомости» (1865), «Сборник постановлений по Министерству народного просвещения» (1864, 1877, 1881, 1894, 1902), «Сборник

распоряжений по Министерству народного просвещения» (1866), «Школа и жизнь» (1915) та ін; газети: «Голос» (1865), «День» (1865), «Киевлянин» (1860, 1865), «Московские ведомости» (1860), «Русский инвалид» (1865), «Украинская жизнь» (1915–1916) та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* здійснено всебічне цілісне висвітлення процесу становлення і розвитку реальних училищ у контексті освітніх реформ другої половини ХІХ–початку ХХ ст.; виявлено передумови виникнення реальних училищ (*суспільно-політичні, соціально-економічні, педагогічні*); обґрунтовано етапи становлення та розвитку реальних училищ у контексті реформування шкільної освіти: *I етап* (1804–1860) – зародження елементів реальної освіти, *II етап* (1860–1866) – створення реальних гімназій як загальноосвітніх середніх навчальних закладів, *III етап* (1866–1880) – реорганізація реальних гімназій у реальні училища, *IV етап* (1880–1905) – хвилеподібна модернізація реальних училищ від самостійного загальноосвітнього середнього закладу до втілення ідеї єдиної середньої школи, *V етап* (1905–1917) – нестабільні умови розвитку реальних училищ у контексті трансформаційних процесів шкільної освіти;

– *подальшого розвитку* набули: систематизація та аналіз стану дослідження проблеми становлення і розвитку реальних училищ в Україні; вивчення поглядів видатних педагогів, державних діячів стосовно ролі й значення реальних гімназій у контексті реформування середньої освіти (І половина 60-х років ХІХ ст.);

– *уточнено* конкретні дати змін та реформ у діяльності реальних училищ, їх організаторів і учасників; історію створення тих чи інших нормативних документів, що регулювали діяльність реальних училищ як важливої ланки освіти в державі.

До наукового обігу введено маловідомі та раніше невідомі матеріали, архівні джерела, історичні факти, пов'язані із становленням і розвитком реальних училищ в Україні (1872–1917 рр.).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення і висновки дисертаційної роботи сприятимуть збагаченню історико-педагогічного знання, усвідомленню й аналізу особливостей становлення і розвитку реальних училищ в Україні (1872–1917 рр.). Теоретичний матеріал дисертаційної роботи може доповнити зміст курсів педагогіки, історії педагогіки, вітчизняної історії, спецкурсів з проблем розвитку народної освіти; використовуватися при укладанні підручників, посібників, хрестоматій з історії освіти і шкільництва в Україні, а також у вирішенні відповідних науково-теоретичних завдань навчально-виховного процесу та подальших наукових історико-педагогічних дослідженнях.

Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 1929/01 від 12.12.2011 р.), Херсонського державного університету (довідка № 07-12/2163 від 07.12.2011 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної педагогіки та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,

Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування (Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України та Національній академії педагогічних наук України) при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини; апробувалися шляхом виступів на науково-практичних конференціях: *міжнародних*: «Наука і вища освіта» (Запоріжжя, 2008), «Каразінські читання» (Харків, 2008), «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу» (Одеса, 2008), «Українство у світі: Україна є там, де живуть українці» (Чернігів, 2009), «Удосконалення форм і методів підготовки професійно компетентних працівників освіти» (Черкаси, 2011); *всеукраїнських*: «Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість» (Київ, 2003), «Природничі науки в закладах освіти України: дослідження, впровадження та перспективи» (Умань, 2005), «Підготовка педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах у контексті процесів глобалізації» (Умань, 2005), «Новаторські навчально-виховні заклади в історії розвитку освіти в Україні» (Житомир, 2007), «Перший крок у науку» (Луганськ, 2008), «К.Д.Ушинський: актуальні проблеми української освіти і педагогічні науки» (Чернігів, 2008), «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 2008), «Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів» (Умань, 2010); *регіональних*: педагогічна майстерня «Педагогічне просвітництво в епоху Українського бароко» (Умань, 2007), «Уманщина: здобутки вітчизняних учених» (Умань, 2009).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 16 одноосібних наукових працях, з них 7 статей у науково-педагогічних фахових виданнях, 6 статей та 3 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації – 230 сторінок. Основний зміст викладено на 184 сторінках. Дисертація містить 16 додатків на 20 сторінках. Список використаних джерел охоплює 252 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми та її актуальність, визначено мету і задачі дослідження, його об'єкт, предмет, методи, джерельну базу, хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, представлено стан апробації та впровадження результатів наукового пошуку.

У **першому розділі** – «Історіографія дослідження проблеми становлення і розвитку реальних училищ» – з'ясовано стан розробленості досліджуваної проблеми у науковій літературі в її історичному розвитку (1872–1917 рр.).

Історіографічний пошук виявив, що першими до означеної проблеми звернулися учасники подій, що супроводжували суперечливий процес розвитку реальних училищ, навчальних закладів, покликаних до життя прогресом економіки і промисловості.

Встановлено, що найбільше тематичних публікацій з'явилося в 1860–1865 рр., під час обговорення проектів статутів середніх навчальних закладів (1860, 1862, 1863, 1864) та самого «Устава гімназій и прогимназій ведомства Министерства народного просвещения» (1864). Серед авторів таких публікацій були М.Пірогов («О предметах суждений и прений педагогических советов и гильдий» (1860), «Школа и жизнь» (1860), «Замечания на отчеты морских учебных заведений» (1860), «Мысли и замечания о проекте устава училищ министерства народного просвещения» (1860), «Об уставе новой гимназии, предполагаемой проектом преобразования морских учебных заведений» (1861)) та К.Ушинський («Педагогические сочинения Н.И.Пирогова» (1862)), де перший відстоював класичну освіту, а другий – реальну.

Важливим документом є праця міністра народної освіти (1862–1866) О.Головнина «Записки для немногих», присвячена реформі середньої освіти 60-х років ХІХ ст. Не менш важливим документом, що відтворює дух, настрої, розуміння процесу становлення і розвитку реальної освіти є велика праця С.Рожественського «Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения (1802–1902)». Оригінальним документом свого часу є доповідна записка попечителя Харківського навчального округу В.Анрепа (1900), який активно відстоював реальний напрям в освіті, вважаючи, що учням необхідно давати наукові та практичні знання.

Проблеми розвитку реальної освіти розглядали такі автори як І.Альошинцев, П.Каптерев, П.Лесгафт, О.Летніков, О.Мусін-Пушкін, О.Опольський, В.Стоюнін, Д.Тихомиров, В.Шродер, І.Штейман, В.Чарнолуський та ін. Їхні праці важливі як автентичні матеріали; вони написані авторами, які були свідками реформ у шкільній освіті, часто самі впроваджували ці реформи в життя. Важливим є те, що автори користувалися документами, матеріалами, написаними в тій державі, в якій вони жили, вчилися і працювали. Але ці дослідження не завжди мають об'єктивний характер, бо на авторів накладалися погляди, оцінки того середовища, тієї політичної ситуації, які були притаманні прошарку суспільства, до якого вони належали й ті політичні погляди, які вони сповідували.

Після жовтневого перевороту реальні училища були ліквідовані, а тому, згідно із тенденціями заперечення минулого досвіду, у науково-педагогічних дослідженнях їм не приділялася увага. Хоча до цієї проблеми зверталися такі автори як Ш.Ганелін, Е.Дніпров, С.Єгоров, С.Мединський, О.Піскунов, В.Смірнов та ін. Їхні дослідження стосовно проблеми становлення і розвитку реальних училищ мали опосередкований характер і були не достатньо об'єктивними.

З 90-х років ХХ ст. і до сьогодні дослідники історії розвитку національної освіти прагнуть у своїх працях об'єктивності та неупередженості щодо висвітлення явищ і фактів.

Так, автори (Л.Березівська, М.Богуславський, Г.Васькович, Л.Гаєвська, Н.Коляда, Н.Побірченко, О.Стафьорова, О.Сухомлинська та ін.) звертаються до різних аспектів розвитку шкільної освіти. Проте проблеми історії становлення і розвитку реальної освіти вони торкаються опосередковано.

У ході дослідження з'ясовано, що безпосередньо означеній проблемі присвячені дисертації науковців: З.Саф'янюк «Розвиток теорії і практики реальної освіти на західноукраїнських землях» (1849–1939) (Львів, 2007), І.Синюшиної «Развитие реального образования в России в XIX – начале XX века» (Москва, 2000), Р.Ігнат'євої «Становление и развитие реального образования в России в XIX – начале XX века» (Москва, 2007) та ін. Але жодна з цих дисертацій не розкриває проблеми становлення і розвитку реальних училищ в Україні. Однак проаналізовані праці є важливими для нашого дослідження як фактичний матеріал, що містять оцінки судження і стосуються тих чи інших освітніх процесів як розуміння історико-педагогічних явищ у розвитку реальних училищ в Україні в 1872–1917 рр.

У другому розділі – **«Передумови виникнення реальних училищ в Україні»** – розкрито причини, хід і результати становлення і розвитку реальної освіти у період з 1804 по 1866 роки.

З'ясовано, що соціально-політичні зрушення і потреби економіки в Російській імперії під впливом подій у Західній Європі спонукали уряд до здійснення реформ, у тому числі й освітніх. 8 вересня 1802 р. було утворено Міністерство народної освіти, яке 24 січня 1803 р. видало «Предварительные правила народного просвещения», згідно з якими країна поділялася на 6 навчальних округів: Московський, Віленський, Дерптський, Санкт-Петербурзький, Харківський та Казанський. Українські губернії ввійшли до Віленського (Волинська, Київська, Подільська) та Харківського (Слобідсько-Українська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Катеринославська, Таврійська) округів. У кожному навчальному окрузі мав бути заснований університет (1804 р. – заснований університет у Харкові, 1834 р. – у Києві).

Навчальні заклади ділилися на чотири розряди «згідно з обов'язками і користю кожного стану»: училища приходські, повітові, гімназії, університети.

Відповідно до «Предварительных правил народного просвещения» у кожному губернському місті мала функціонувати гімназія: у повітовому – принаймні одна школа, а в кожній парафії – не менше однієї парафіяльної школи. Усі навчальні заклади діяли автономно. Однак кожний навчальний заклад вищого типу завідував усіма навчальними закладами нижчого типу, розташованими в його районі. Навчально-адміністративним центром округу був університет на чолі з попечителем. У його безпосередньому підпорядкуванні перебувала губернська гімназія. Директори гімназій мали здійснювати загальний нагляд над повітовими і подібними їм училищами, а «смотрители» повітових училищ мали забезпечувати порядок у приходських.

5 листопада 1804 р. був прийнятий «Устав учебных заведений, подведомственных университетам». Згідно з цим Статутом, завдання гімназій полягали в тому, щоб давати учням базові знання з усіх наук.

В основу навчального плану гімназій за Статутом 1804 р. були покладені математика, природознавство та історичні науки. Однак, оскільки мета гімназій була подвійною (готувати до університету і давати закінчену освіту), то, крім названих навчальних дисциплін входили: статистика, початковий курс філософії, література і

мистецтво, початки політичної економії, а також подавалися початкові знання, що стосувалися торгівлі, основ технології і малювання.

Враховуючи посилення тенденції щодо підготовки в школах кадрів для промисловості (в той час бурхливо розвивалася), в програми гімназій були включені теми з механіки (прикладна математика), технології і комерційних наук; передбачено створення навчальних кабінетів, що мали моделі і частини машин, зразки місцевих природних копалин тощо; планувалося проведення виробничих екскурсій на фабрики.

Тогочасна гімназія являла собою щось подібне до комерційного училища, де вивчалася, крім названих предметів, латинська мова. Наприклад, програма природничої історії включала в себе початкові знання основ сільського і лісового господарства, а в 4 класі вона розділялася на природничу історію, технологію і науку про торгівлю.

Однак, починаючи з кінця 40-х років XIX ст. класичній освіті стали приписувати здатність створювати «обманні фантазії» (Д.Бібіков), тому було різко посилено реальний напрям з метою «зайняти розум молоді позитивними знаннями». Тому на початку 50-х років активно відкриваються реальні класи, реальні школи, відбувається біфуркація (розділення старших класів на два відділення) гімназій.

Зазначимо, що зі вступом на престол Олександра II розпочинаються реформи у багатьох галузях: відміна кріпосного права, судова, військова, земська та освітня реформи. Впродовж 1860–1864 рр. тривала інтенсивна робота щодо реформування середньої школи. У пошуках типу навчального закладу, який задовольняв би усі прошарки суспільства було створено кілька проектів статутів (1860, 1862, 1863), які активно обговорювалися в суспільстві. Особливу дискусію спричинило питання щодо характеру середньої освіти (класична чи реальна). У вільних обговореннях, що відбувалися у навчальних закладах різних типів, на нарадах висловлювалися різноманітні погляди щодо діяльності гімназій. Перевагу віддавали класичним гімназіям з двома стародавніми мовами, а також розвитку реальних гімназій з вивченням природничих наук.

Висловлювалася думка і про те, що класична й реальна гімназії повинні існувати паралельно.

19 листопада 1864 р. вийшов друком документ – «Устав гімназій и прогимназій ведомства Министерства народного просвещения». Так були затверджені навчальні заклади: класична та реальна гімназії. Завдання полягало в тому, що обидві гімназії мали давати молодим людям загальну освіту й готувати їх до вступу у вищу школу. Різнилися вони тим, що класична гімназія здійснювала загальний розвиток і давала знання через вивчення класичних мов і літератури, а реальні – досягали мети вивчаючи математичні і природничі науки. Разом з тим перші готували своїх учнів до навчання в університетах, а другі – спеціальних навчальних закладах. Саме ця різниця і мала великий вплив на подальший розвиток реальної освіти.

У третьому розділі – «Розвиток та модернізація реальних училищ у світлі освітніх реформ (1866–1917 рр.)» – розкрито організаційні та змістові засади розвитку реальних училищ у досліджуваній період.

У процесі дослідження з'ясовано, що починаючи з 1866 р., коли Міністерство народної освіти очолив Д.Толстой, реальна освіта набула іншого характеру, яка пояснюється новими політичними обставинами. Замах на царя Олександра II був оцінений як вияв незадовільного, шкідливого вільнодумства в середній школі, і, насамперед, у реальній, яка на думку офіційних органів, сприяла розповсюдженню матеріалізму й згубних соціалістичних теорій. Вважалося, що саме реальна гімназія поповнює різночинну інтелігенцію, являє собою надто широкий канал проникнення революційних елементів у середовище привілейованих класів та добавляє ряди незадоволених владою.

З цих причин реалізм відразу набув статусу неблагонадійного і був оголошений згубним у всіх відношеннях. Тобто, освіту стали розглядати як значною мірою справу політичну. З огляду на ситуацію міністр освіти Д.Толстой розпочав роботу над зміною статуту середньої школи. В результаті, 19 червня 1871 р., був виданий законодавчий акт «Об изменениях и дополнениях в уставе гимназий и прогимназий». Згідно даного документу, було прийнято рішення: не допускати випускників реальних училищ до вступу в університети; не перетворювати існуючі класичні гімназії в реальні училища; класичні гімназії і прогімназії називати гімназіями і прогімназіями; реальні гімназії залишити на існуючих умовах до обговорення в Державній думі.

Аналіз нормативних документів засвідчує, що 15 травня 1872 р. було видано указ «О преобразовании реальных гимназий в реальные училища», який затвердив Статут реальних училищ і дозволив міністру народної освіти реорганізувати реальні гімназії на реальні училища.

Згідно з новим Статутом реальні училища мали своїм завданням надавати загальну освіту учнівській молоді, яка б пристосовувалася до практичних умов та набувала технічних знань. Відповідно до місцевих потреб реальні училища відкривалися у складі шести, п'яти, чотирьох, трьох і двох класів з однорічним курсом навчання у кожному. П'ятикласні реальні училища складаються із класів від 2 до 6 включно, чотирикласні – від 3 до 6, трикласні – від 4 до 6 і двокласні – із 5 та 6 (вищих класів). З огляду на місцеві потреби 5 і 6 класи реальних училищ можуть складатися або з двох відділень – основного і комерційного, або ж із одного з цих відділень. При основному відділенні може відкриватися ще один вищий клас (додатковий) з трьома відділеннями: 1) загальним – призначеним переважно для підготовки учнів до вступу у вищі спеціальні училища; 2) механіко-технічним; 3) хіміко-технічним. Напрямок відділення визначався місцевими потребами. Статутом передбачався перелік навчальних предметів для вивчення у реальних училищах.

Аналізуючи тижневі уроки в реальних училищах переконуємося, що кількість уроків з історії, природничої історії, географії, не відповідала ні середній, ні нижчій школі. При такому загальноосвітньому змісті програма реальної школи, звичайно, не могла конкурувати з програмою класичної гімназії, що і входило в плани міністра

освіти графа Д.Толстого, який цією реформою цілком досягав бажаної мети – зберегти тільки один шлях до університету через класичну гімназію, і закрити доступ випускникам реальних училищ.

Зрозуміло, що низький рівень підготовки, неспроможність батьків віддавати дитину в підготовчий клас, не дозволяли випускникам реальних училищ вступати до вищих навчальних закладів. У Статуті реальних училищ з цього приводу зазначалося, що учні, які закінчили курс навчання в реальному училищі можуть вступати у вищі спеціальні училища за вступними випробуваннями. Як засвідчило дослідження, такий стан справ в освіті не міг задовольнити педагогічну і батьківську громадськість. Ставилася вимога зрівняти можливості вступу до вищого навчального закладу реальні училища з класичними гімназіями, випускники яких без екзаменів вступали на всі факультети університетів, а також розглядати реальні училища, як самостійні навчальні заклади, що забезпечують достатню освіту.

27 листопада 1886 р. на розгляд Державної ради було представлено проект загального плану промислової освіти в Росії, де були викладені засади реформування реальних училищ. Такий крок був пов'язаний з тим, що реальні училища не виконували свого прямого призначення, тобто не давали своїм вихованцям належної підготовки у практичній промисловій діяльності, а перетворилися на підготовчі школи для здобуття вищої технічної освіти. Таким чином вони перестали забезпечувати повноцінну середню загальну освіту молоді.

З метою виправити становище в департаменті Державної економіки і законів, у Державній раді проводилося засідання з питань запропонованого проекту. 9 червня 1888 р. Державна дума прийняла постанову «О реальних училищах», згідно якої в реальних училищах було дозволено мати шість класів з річним курсом у кожному; відповідно до місцевих умов, 5 і 6 класи реальних училищ можуть мати два відділення – головне і комерційне, або одне з таких відділень. При основному відділенні дозволялося відкривати ще один вищий клас, додатковий, призначений переважно для підготовки учнів до вступу у вищі спеціальні училища. Таким чином з програми були вилучені хімія і механіка, натомість посилені загальноосвітні предмети – історія, географія, Закон Божий у вищих класах, а в нижчих – іноземна мова і математика. Однак Міністерство народної освіти не поспішало задовольнити потреби громадськості. Реальні училища, як і раніше не давали своїм вихованцям можливості вступати до університету, а тому їх було в кілька разів менше, ніж класичних гімназій. Так, у 1894 р. у Київському навчальному окрузі налічувалося 8 реальних училищ (Київське, Ровенське, Кременчуцьке, Полтавське, Роменське, Новозибківське, Вінницьке і Київське Св.Катерини), а гімназій – 23. Учні у реальних училищах навчалося 1954, а в гімназіях – 7506. Підтримання класичної системи освіти як єдиної форми одержання середньої освіти суперечило вимогам науково-технічного розвитку держави, яка потребувала освічених, кваліфікованих працівників.

У першій половині 90-х років до Державної ради Міністерства народної освіти надходили клопотання про створення особливої комісії, яка розглянула б питання про скасування поділу шкіл на класичні і реальні та створення навчальних закладів

єдиного типу з програмою, які готували б до вступу у всі вищі навчальні заклади. Піднімалося питання про перегляд статутів гімназій і реальних училищ та доступ реалістів в університети.

23 грудня 1899 р. вийшла постанова «Об учреждении комиссии по вопросу об улучшениях в средней школе». Завдання комісії полягало в тому, щоб всебічно обговорити устрій середньої школи, виявити його недоліки і розробити заходи для їх усунення (за умови збереження основ класичної гімназії і реального училища як двох основних типів середньої школи в Росії), розглянути питання про зміну існуючих типів або створення навчальних закладів нового типу. Комісією був розроблений проект Статуту реальних училищ (1901). За цим проектом останні набували загальноосвітнього характеру шляхом наближення їх до класичних гімназій з допущенням реалістів на фізико-математичний і медичний факультети університетів. Програми нижчих класів реальних училищ і гімназій уподібнили, що полегшувало перехід із одного навчального закладу до іншого, і давало змогу відкривати в невеликих містах загальні гімназії.

Метою реальних училищ визначалося «надавати молоді виховання і загальну освіту» і разом з тим готувати у вищі навчальні заклади. У реальному училищі пропонувалося 8 класів; допускалося відкриття училища у складі шести старших (3–8) класів. При цьому в 5-му, 6-му, 7-му (або 6-му, 7-му, 8-му) класах могли відкриватися комерційні відділення. Навчальний курс реального училища складали такі предмети: Закон Божий, російська мова з церковно-слов'янською і література, основи логіки, математика, фізика, математика і фізична географія, природознавство з хімією, географія, історія, французька і німецька мови, малювання і каліграфія. У комерційних відділеннях, крім введення спеціальних предметів, удосконалювалося викладання нових мов за рахунок математики, фізики, природознавства і малювання.

На околицях Російської імперії у зв'язку з низьким рівнем освіченості місцевого населення дозволялося відкривати об'єднанні середні школи з біфуркацією (розділення старших класів на два відділення) починаючи з 5 класу на 2 відділення – гімназійне і реальне.

Проте затвердження Статуту реальних училищ не відбулося в зв'язку з призначенням нового міністра освіти П.Ванновського, який знову розпочав реформи в галузі освіти. Згідно з проектом «Основных положений организации общеобразовательной школы» (1901), який був розроблений в Міністерстві народної освіти, нові зміни виглядали більш радикально. Головним у цьому проекті було те, що потрібно було створити єдину, загальну для всіх навчальних закладів (гімназій та реальних училищ) школу з 7-річним терміном навчання. Завдання середньої школи передбачало виховувати учнів і давати закінчену середню освіту, водночас готувати до вступу у вищі навчальні заклади. Той, хто успішно проходив курс середньої школи отримував свідоцтво про середню освіту (атестати зрілості відмінялися). Бажаючим продовжити освіту у вищих навчальних закладах надавалося право вступати до університетів: 1) на всі факультети без вступних іспитів (хто вивчав грецьку і латинську мови); 2) на філологічний факультет з екзаменом з грецької мови за програмою курсу середньої школи, на інші факультети – без екзаменів (хто вивчав

лише латинську мову); 3) без екзаменів на факультети східний і фізико-математичний, із вступним іспитом з латинської мови на факультети юридичний і медичний, а також з екзаменом з обох стародавніх мов – на філологічний факультет (хто не вивчав стародавніх мов, а лише прослухав курс законодавство).

Професійні й технічні середні школи повинні існувати окремо, але з метою полегшення переходу з однієї школи в іншу. Програми перших трьох класів в усіх середніх школах повинні бути однакові. 1–3 класи семирічної школи мають відповідати повному курсу початкової школи. З 4 по 7 класи учні розподіляються на дві групи: одна з додатковими курсами природознавства і графічних мистецтв, друга – з тими ж годинами латинської мови. Найбільш суттєві зміни були внесені в пункт основних положень, що стосувався біфуркації в старших класах. Такі предмети як вітчизнознавство і законодавство були обов'язковими для всіх учнів старшої групи, не зважаючи на те, вивчають вони латинську мову чи ні.

Комісія з питань щодо удосконалення навчального процесу в середній школі затвердила навчальні плани для молодших класів гімназій і реальних училищ на 1901–1902 навчальний рік (окремо для гімназій, середньої школи загального типу, середньої школи з двома стародавніми мовами).

Реформування середніх навчальних закладів комісія запропонувала почати з молодших класів. Грецьку мову було відмінено із числа обов'язкових предметів майбутньої середньої школи загального типу. Найбільш вагомим результатом роботи цієї комісії вважалось скасування класичної гімназії.

Однак проект Статуту реальних училищ (1901) викликав у деяких урядових колах незадоволення. Розуміючи, що у цій реформі є багато не тільки прибічників, а й впливових противників, таких, які можуть затримати її впровадження, П.Ванновський вирішив звернутися до царя з проханням дозволити проведення тимчасового експерименту строком на 1 рік (1901–1902 навчальний рік). У реальних училищах пропонувалося внести зміни в розподіл уроків перших двох класів з метою об'єднання їхньої навчальної програми з новими програмами відповідних класів гімназій. Ця часткова реформа гімназій і реальних училищ, проведена у вигляді тимчасових заходів на один рік, виявилася єдиною практично здійсненою реформою міністерства П.Ванновського, що відіграла важливу роль в історії реформування середньої школи: перший крок зроблено й повернення до старого було вже неможливим.

У 1902 р. було призначено нового міністра освіти Г.Зенгера (1902–1904), противника надання реальним училищам статусу повноцінного середнього закладу. Він призначив спеціальну комісію із директорів гімназій і реальних училищ різних округів для вироблення заходів щодо забезпечення на 1902–1903 навчальний рік тимчасового влаштування гімназій і реальних училищ, але з умовою уникнення незручностей та дотриманням педагогічних вимог.

У результаті своєї роботи підкомісія щодо розгляду діяльності реальних училищ запропонувала у перших трьох класах зберегти програми 1901–1902 навчального року, а починаючи з четвертого – працювати за програмою 1895 р. Дана пропозиція була передана на розгляд Ученого комітету Міністерства народної

освіти, який визнав запропоновану для реальних училищ таблицю тижневих годин задовільною, зменшивши лише кількість годин у другому класі та вилучивши урок каліграфії. Пропозиції комісії директорів були послідовно розглянуті Ученим комітетом і Радою міністрів, після чого 20 липня 1902 р. надійшов дозвіл царя про тимчасове впорядкування навчальної частини в гімназіях, прогімназіях і реальних училищах. 18 травня 1904 р. було затверджено нову таблицю уроків для реальних училищ з оновленим розподілом годин і запровадженням нових предметів, що надавало їм більш загального освітнього характеру.

Отже, модернізація реальних училищ протягом кінця XIX ст. – 1905 років, як бачимо, зосереджувалася переважно довкола визначення термінів навчання, викладання класичних мов, гуманітарних і природничо-математичних предметів. Немало уваги приділялося навантаженню учнів, їх фізичному і естетичному розвитку. Однак, очевидно, швидка зміна соціально-економічної ситуації, політичної обстановки були вагомими причинами, що ставали серйозною перешкодою на шляху вироблення єдиного погляду на облаштування реальної освіти, реформування якої було потребою часу.

У липні 1910 р. на розгляд Державної думи було внесено новий проект «О гимназиях и подготовительных училищах», згідно якого, насамперед, визначався принцип єдиної школи. Середня загальноосвітня школа повинна була мати одну назву – «гімназія», що вказувало на єдність завдань усіх середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Реальні училища, як окремий тип школи, втрачали значення, і ті, хто їх закінчував мали право на вступ до університету. Однак цей проект не був розглянутий у зв'язку з черговою зміною міністра.

Група депутатів III Державної думи розробляє свій проект розвитку середньої школи і за підписом 116 депутатів подає його на обговорення. Цей документ пропонував наступність між початковою школою і середньою через вищі початкові школи і відкриття доступу до університетів випускникам реальних училищ.

Однак новий міністр освіти П.Ігнат'єв (1914–1916) запропонував у 1915 р. новий тип середньої школи. Згідно з його проектом положення про реальні гімназії Міністерства народної освіти реальні училища скасовуються і запроваджується двоступенева єдина гімназія. Починаючи з 4 класу (другий ступінь) середня школа поділяється на три типи: новогуманітарну, класичну і реальну.

Для всіх типів гімназій встановлювався 7-річний курс навчання з двома ступенями: перший – з 3-річним терміном навчання, другий – з 4-річним. При цьому чотири старших класи могли діяти як самостійні навчальні заклади. Проект передбачав співпрацю гімназій з вищими навчальними училищами: випускники могли продовжити навчання у 4 старших класах середньої школи.

Проте і цей проект не був запроваджений в життя через нестабільну політичну обстановку. 24 квітня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду з питань освіти «О гимназиях и реальных училищах для совместного обучения детей обоего пола», а 28 квітня цього ж року реальні училища реорганізувалися в 4-х класні реальні училища.

17 червня 1917 р. вийшла наступна постанова Тимчасового уряду «О преобразовании восьмиклассных и семиклассных гимназий и реальных училищ», якою уряд надавав Міністерству народної освіти право засновувати державним коштом 4-класні реальні училища, в перший клас яких приймалися діти, що закінчили курс вищих навчальних училищ. Після жовтневого перевороту в 1917 р. реальні училища були ліквідовані.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що розкривають процес становлення і розвитку реальних училищ у контексті освітніх реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Досягнута мета, виконані задачі дають підстави для загальних висновків:

1. Історіографічний аналіз стану дослідження питання становлення і розвитку реальних училищ в Україні у визначених хронологічних межах дозволяють стверджувати, що в українській педагогічній науці проблема становлення та розвитку реальних училищ як важлива ланка загальної системи освіти не досліджувалася. Таким чином переконуємося, що цей складний процес не був цілісно проаналізований.

2. Виявлено передумови виникнення реальних училищ: зростання промислового виробництва та розширення торгових і комерційних зв'язків з іншими партнерами, що вимагало спеціально підготовлених кадрів; неоднорідність соціального складу суспільства (реальні училища повинні були задовольнити потреби середніх верств міського населення); посилення уваги до індивідуальних здібностей учнів, їхньої схильності до занять природничими і фізико-математичними науками, що давало широку можливість вибору професії.

3. У ході дослідження визначено причини, що обумовили становлення і розвиток реальних училищ: *суспільно-політичні* (студентські та учнівські заворушення, поширення політичної пропаганди в реальних навчальних закладах, зміна поглядів міністрів народної освіти на значення реальних училищ у контексті шкільних реформ, активність громадсько-педагогічної думки тощо); *соціально-економічні* (зміст економічної політики й забезпечення різних галузей економіки професійними кадрами з новим світоглядом і життєвими установками, зорієнтованими на активну участь у практичній діяльності); *педагогічні* (формування нового погляду на мету і завдання шкільної освіти, новий педагогічний ідеал освіченої людини, яка повинна не лише володіти відповідними знаннями, а й уміти застосовувати їх у практичній діяльності, поширення ідеї реальної освіти, реальних навчальних закладів серед широких верств населення як перспективних, що пов'язані з вивчення природничих, фізико-математичних, технічних наук, сільського і лісового господарства, медицини тощо).

4. Виявлено та обґрунтовано етапи становлення і розвитку реальних училищ в Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель: *I етап (1804–1860)* – зародження елементів реальної освіти. У цей період відбувається зародження системи навчальних закладів: училища приходські, повітові, губернські

гімназії, університети; впорядкування управління загальною середньою освітою (утворення Міністерства народної освіти, поділ держави на шість навчальних округів); розробка нормативно-законодавчої бази («Предварительные правила народного просвещения» (1803), «Устав учебных заведений, подведомственных университетам» (1804)). У зв'язку з активним розвитком промисловості в країні, великою потребою у кваліфікованих кадрах в системі середньої школи набувають поширення елементи реальної освіти, пріоритетним змістом якої було вивчення природознавчих, фізико-математичних наук, нових іноземних мов, обмеження викладання стародавніх класичних мов; *II етап (1860–1866)* – створення реальних гімназій як загальноосвітніх середніх навчальних закладів. Цей період характерний реформами шкільної освіти (всенародне обговорення проектів статутів 1860, 1862, 1863 років), затвердженням у 1864 р. нового статуту гімназій, за яким створювався середній навчальний заклад такого типу (реальна гімназія нарівні з класичною); *III етап (1866–1880)* – реорганізація реальних гімназій в реальні училища, що характеризується проведенням контрреформ у шкільній освіті, поширенням революційних ідей серед різночинної інтелігенції, яка найбільше формувалася в реальних гімназіях, поповнюючи ряди університетської молоді. Указом «Про перетворення реальних гімназій в реальні училища» заборонялося випускникам реальних училищ вступати до університетів; *IV етап (1880–1905)* – хвилеподібна модернізація реальних училищ. На цьому етапі втрачається інтерес до реального училища як самостійного навчального закладу, що забезпечує достатній рівень освіти («Проект общего нормального плана промышленного образования в России» (1886), постанова «О реальных училищах» (1888), «Проект Устава реальных училищ» (1901)) і перехід до нівелювання реального училища як середнього навчального закладу (проект «Основных положений организации общеобразовательной школы» (1902)) та повернення йому статусу загального освітнього закладу (1904); *V етап (1905–1917)* – нестабільні умови функціонування реальних училищ у контексті трансформаційних процесів шкільної освіти. Період характеризується впливом громадськості на реформаторські процеси, які переплітаються з жорсткою централізацією в управлінні освітою, пошук оптимальної моделі середньої загальноосвітньої школи (проект «О гимназиях и подготовительных училищах» (1910), проект «Ігнат'євської» реформи загальноосвітньої школи (1915)); впровадження єдиної школи (постанови «О гимназиях и реальных училищах для совместного обучения детей обоего пола» (1917), «О преобразовании восьмиклассных и семиклассных гимназий и реальных училищ (1917)); скасування реальних училищ у 1917 р. після жовтневого перевороту.

Проведене дослідження не претендує на повне висвітлення досліджуваної проблеми. Потребують вивчення такі проблеми як розвиток державно-громадського управління реальними училищами, тенденції реформування реальної освіти в Україні, структура і зміст реальної освіти другої половини XIX – початку XX ст. та ін.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Фахові наукові статті

1. Бондаренко Г. В. З історії розвитку середньої загальної освіти: реальні училища / Галина Бондаренко // Педагогіка і психологія. – № 1. – 2004. – С. 135–142.
2. Бондаренко Г. В. Історична записка про Одеське реальне училище / Галина Бондаренко // Рідна школа. – 2005. – № 9–10. – С. 61–62.
3. Бондаренко Г. В. Реальні училища Київського навчального округу / Галина Бондаренко // Рідна школа. – 2006. – № 11. – С. 29–30.
4. Бондаренко Г. В. Реальні училища – новий тип навчальних закладів у другій половині XIX – на початку XX ст. / Г. В. Бондаренко // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ І. Франка, 2007. – Вип. 36. – С. 139–141.
5. Бондаренко Г. В. Костянтин Ушинський про реальну освіту / Г. В. Бондаренко // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – Вип. 56. – С. 30–32.
6. Бондаренко Г. В. Погляди на реальну освіту педагогів XIX ст. / Г. В. Бондаренко // Наукові записки. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – Вип. 5. – С. 236–239.
7. Бондаренко Г. В. Зародження реальної освіти в контексті розвитку шкільництва у першій половині XIX століття / Г. В. Бондаренко // Іст.-пед. альм. – 2010. – № 2. – С. 45–54.

Наукові статті та тези доповідей у збірниках матеріалів конференцій

8. Бондаренко Г. В. Реальна освіта: до історії питання / Галина Бондаренко // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 27–28 берез. 2003 р.) / М-во освіти і науки України. Асоц. навч. закл. України недержав. форми власн. [та ін.]. – К. : В-тво Європейського університету, 2003. – С. 41–43.
9. Бондаренко Г. В. Географія у реальних училищах / Г. В. Бондаренко // Природничі науки в закладах освіти України : дослідження, впровадження та перспективи : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (Умань, 24–25 берез. 2005 р.) / М-во освіти і науки України, Уман. держ. пед ун-т імені Павла Тичини. – Умань : Алмі, 2005. – С. 85–86.
10. Бондаренко Г. В. Класична чи реальна? / Г. В. Бондаренко // Підготовка педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах у контексті процесів глобалізації : матеріали всеукр. наук.-мет. конф., (Умань, 17–18 листоп. 2005 р.) / М-во освіти і науки України, Акад. пед. наук України [та ін.] – К. : Міленіум, 2005. – С. 32–35.
11. Бондаренко Г. В. Викладання дисципліни «Біологія» у реальних училищах (кінець XIX – початок XX ст.) / Г. В. Бондаренко // Перший крок у науку : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (Луганськ, 3 квіт. 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Луган. пед. ун-т імені Тараса Шевченка – Луганськ : ПП «Поліграфресурс», 2008. – С. 22–24.
12. Бондаренко Г. В. Розвиток особистості в реальних училищах України: погляд в

- минуле / Г. В. Бондаренко // Наука і вища освіта : матеріали XVI міжнар. наук. конфер. молод. наук, (Запоріжжя, 17–18 квіт. 2008 р.) / Класич. приват ун-т. – Запоріжжя : Класич. приват ун-т, 2008. – С. 166.
13. Бондаренко Г. В. Викладання навчальної дисципліни «Історія» в реальних училищах (кінець XIX – початок XX ст.) / Галина Бондаренко // Каразінські читання : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 25 квіт. 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Х. : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 46–47.
  14. Бондаренко Г. В. Навчальні програми та правила реальних училищ (друга половина XIX – початок XX ст.) / Галина Бондаренко // Український вимір : міжнар. зб. інформац., освіт., наук.-метод. стат. і матеріали з України та діаспори (Чернігів, 15–17 травня 2009 р.) / Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2009. – С. 225–228.
  15. Бондаренко Г. В. Н. Х. Вессель про реальну освіту (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. В. Бондаренко // Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Одеса, 22–23 трав. 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова [та ін.]. – Одеса : Вид-во ФОП «БВВ», 2008. – С. 214–215.
  16. Бондаренко Г. В. Хвилеподібна модернізація реальних училищ (80–90 роки XIX ст.) / Г. В. Бондаренко // Удосконалення форм і методів підготовки професійно компетентних працівників освіти : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Черкаси, 19–20 квіт. 2011 р.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Ін-тут пед. освіт. і освіт. дорослих НАПН України [та ін.]. – Черкаси : Вид. відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – С. 10–11.

АНОТАЦІЇ

Бондаренко Г. В. Становлення і розвиток реальних училищ в Україні (1872 – 1917 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – ДВНЗ «Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав–Хмельницький, 2012.

У дисертації на основі архівних, маловідомих та опублікованих джерел здійснено системний і комплексний аналіз процесу становлення і розвитку реальних училищ в Україні (1872–1917 рр.). Зроблено історіографічний аналіз стану дослідження проблеми становлення та розвитку реальних училищ в Україні у визначених хронологічних межах. Виявлено та обґрунтовано етапи становлення і розвитку реальних училищ у Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель. З'ясовано передумови виникнення реальних училищ (зростання промислового виробництва, розширення торгівлі та комерційних зв'язків, неоднорідність соціального складу, врахування індивідуальних здібностей учнів); виявлено причини, що визначили необхідність діяльності та подальшого розвитку реальних училищ (суспільно-політичні, соціально-економічні, педагогічні).

У результаті проведеного дослідження встановлено етапи становлення і розвитку реальних училищ: I етап (1804–1860) – зародження елементів реальної освіти; II етап (1860–1866) створення реальних гімназій як загальноосвітніх навчальних закладів; III етап (1866–1880) – реорганізація реальних гімназій в реальних училища; IV етап (1880–1905) – хвилеподібна модернізація реальних училищ; V етап (1905–1917) – нестабільні умови функціонування реальних училищ у контексті шкільних реформ.

Ключові слова: реальні училища, реальні гімназії, реальна освіта, етапи становлення та розвитку реальних училищ, історія шкільної освіти.

Бондаренко Г. В. Становление и развитие реальных училищ в Украине (1872 – 1917 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – ГВУЗ «Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Переяслав–Хмельницкий, 2012.

В диссертации осуществлен системный и комплексный анализ процесса становления и развития реальных училищ в Украине (1872–1917 гг.).

В ходе исследования раскрыты предпосылки возникновения реальных училищ: рост промышленного производства, что требовало специально подготовленных кадров, расширения торговли и связей с другими странами, усиление внимания к индивидуальным способностям учащихся, их склонность к занятиям естественными и физико-математическими науками, что давало широкую возможность выбора профессии и т. д.

В процессе работы установлены причины, что определяли необходимость деятельности и дальнейшего развития реальных училищ: общественно-политические (студенческие и ученические волнения, распространение политической пропаганды в реальных учебных заведениях, смена взглядов министров народного образования на значение реальных училищ в контексте школьных реформ, активность общественно-политической мысли и др.); социально-экономические (содержание экономической политики и обеспечения разных отраслей экономики профессиональными кадрами); педагогические (формирование нового взгляда на цель и задачи школьного образования – распространение идей реального образования среди широких слоев населения и т. д.).

В результате проведенного исследования обоснованы этапы становления и развития:

I этап (1804–1860) – зарождение элементов реального образования. В связи с активным развитием промышленности в стране, большой потребностью специалистов в системе средней школы очень активно распространяются элементы реального образования, приоритетным содержанием которого было изучение естественных, физико-математических наук, новых иностранных языков, ограничение преподавания древних классических языков; II этап (1860–1866) создание реальных гимназий как общеобразовательных средних учебных заведений.

В этот период происходит реформа школьного образования (новый устав гимназий (1864), согласно которой создается среднее учебное заведение такого типа, как реальная гимназия; III этап (1866–1880) – реорганизация реальных гимназий в реальные училища, что характеризуется проведением контрреформ в школьном образовании; IV этап (1880–1905) – волнообразная модернизация реальных училищ. На этом этапе наблюдается реорганизация реального училища как самостоятельного среднего учебного заведения («Проект общего нормального плана промышленного образования в России» (1886), постановление «О реальных училищах» (1888), «Проект устава реальных училищ» (1901)) в статус профессиональных училищ («Основные положения организации общеобразовательной школы» (1902)), а затем возвращения в 1904 году статуса общеобразовательного заведения; V этап (1905–1917) – характеризуется нестабильностью процессов у функционировании реальных училищ в контексте школьных реформ этого периода под влиянием общественности (поиск оптимальной модели средней общеобразовательной школы (проекты «О гимназиях и подготовительных училищах» (1910), «Игнатьевской» реформы общеобразовательной школы (1915), постановления «О гимназиях и реальных училищах для совместного обучения детей обоего пола» (1917), «О преобразовании восьмиклассных и семиклассных гимназий и реальных училищ» (1917).

В 1917 году после октябрьского переворота реальные училища были ликвидированы.

Ключевые слова: реальные училища, реальные гимназии, реальное образование, этапы становления и развития реальных училищ, история школьного образования.

Bondarenko G. V. Becoming and development of the real schools in Ukraine (1872 – 1917 yy.). – On rights for a manuscript.

Thesis for the degree of candidate of pedagogical sciences, specialty 13.00.01 – General pedagogic and history of pedagogic. SIHL «Hryhoryi Skovoroda Pereyaslav-Khmelnitskyi State Pedagogic University», Pereyaslav-Khmelnitskyi, 2012.

Thesis is dedicated to systematic and comprehensive analysis of the formation and development of real secondary schools in Ukraine (1872–1917 yy.).

The study revealed special conditions and origin of real secondary schools: industrial production growth, which required specially trained staff, increased trade and relations with other countries, attention to the individual abilities of students, their ability for natural sciences and physics and mathematics, which gave much wider choice of profession, etc.

The author underlines the reasons that determined the need for activity and further development of real secondary schools: social and political reasons (riots among students and pupils, political propaganda, spreading in real schools, changing views of the ministry of education on the value of real secondary schools in the context of school reform, general social and political activity), social and economical reasons (the content of economic policy and provide of various industries with professional staff), pedagogical (formation of a new vision of goals and objectives of school education – spreading the idea of real education in society).

The result of the study shows the stages of formation and development:

First phase (1804–1860) – the genesis of a real secondary education elements. Due to the huge development of industry in the country and a great need for professionals, the elements of a real education were actively spread.

Second phase (1860–1866) – establishing the real gymnasiums as comprehensive secondary schools.

Third phase (1866–1880) – reorganization of the real gymnasium into real school, which is characterized by the conduct of counter reforms in education.

Fourth phase (1880–1905) – waves of modernization of real secondary schools. At this stage there was noticeable reorganization of secondary school as an independent secondary school in the status of professional secondary schools and then the returning of the status of general educational institutions in 1904.

Fifth phase (1905–1917) is characterized by instability processes in the functioning of real schools in the context of school reform of that period under the influence of society (the search of the optimal model of secondary school). In 1917 after the October revolution real secondary schools were abolished.

Key words: real secondary school, real gymnasium, real education, the stages of formation and development of real secondary schools, the history of education.